

Adam Szarszewski, Piotr Paluchowski

Wybrane aspekty dobroczynności w protestanckim Gdańsku (XVI-XVIII w.)¹

Streszczenie: Artykuł prezentuje wybrane aspekty dobroczynności wobec potrzebujących, udzielanej w Gdańsku głównie ze strony władz miejskich, w okresie nowożytności. Zwrócono uwagę na postęp, jaki dokonał się w mieście, w tym zakresie, w wieku XVI właśnie za sprawą Reformacji. Omówiono gdańskie ordynacje dotyczące powyższego problemu, a także rozwój instytucji zajmujących się dobroczynnością.

Słowa kluczowe: Gdańsk, dobroczynność, protestantyzm

Summary: Selected Aspects of Charity in the Protestant Gdańsk in the XVI-XVII Centuries

The article presents selected problems of charity for those in need in the period of early modern Gdansk, which was mainly provided by the municipal authorities. The main focus here was on changes that occurred due to the progress of the Reformation in the city which took place in the sixteenth century. Gdańsk regulations regarding the above problem were discussed, as well as the development of institutions dealing with charity.

Keywords: Gdańsk, charity, Protestantism

Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, mnieście uczynili (Mt 25, 40) – te słowa Chrystusa stały się dla chrześcijan jedną z najważniejszych wskazówek pobożnego życia, a co za tym idzie, inspiracją do stworzenia systemu opieki nad osobami potrzebującymi. Do najsłynniejszych instytucji, erygowanych jeszcze w starożytności, należały domy opieki stacjonarnej założone przez św. Bazylego w Cezarei Kapadockiej ok. 369 r. W późniejszym

---

¹ W artykule skupiono się na pomocy socjalnej względem osób przebywających w Gdańsku, pomija się w nim jednak np. kwestię dobroczynności wobec społeczności pozagdańskich, temat ten podjął w swoim referacie E. Kizik, *Pomoc finansowa protestanckiego Gdańska dla współwyznawców w kraju i za granicą*, wygłoszonym podczas międzynarodowej konferencji: „Jubileusz Pięćsetlecia Reformacji (1517-2017). Protestantyzm w Prusach Królewskich, Książęcych i Inflantach. Historia – Ludzie – Sztuka – Literatura”, która miała miejsce 29-30 września 2017 r. w Centrum św. Jana w Gdańsku; materiał ten ma zostać opublikowany w czasopiśmie „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”.

okresie idea ta była popularyzowana, dzięki szerzeniu się chrześcijaństwa w Europie.

Gdańsk, późnośredniowieczny i wczesnonowoczesny, w porównaniu do innych miast regionu, charakteryzował się znacznym nasyceniem instytucji dobroczynnych. Już na początku XIV w. odnotowano istnienie szpitala św. Ducha, wkrótce zaś powstały następne. Do przełomowego 1517 r. przetrwało ich osiem, gdyż część placówek powołanych w XV w. uległa wczesniemu wygaszeniu (np. szpital Młodego Miasta). Owe osiem szpitali to: szpital Wszystkich Aniołów Bożych (*Aller Gottes Engel Hospital*), szpital Bożego Ciała (*Heiligen Leichnam Hospital*), szpital św. Jakuba (*St. Jacobs Hospital*), szpital św. Ducha (*Heiligen Geist Hospital*), szpital św. Elżbiety (*St. Elisabeth Hospital*) z sierocińcem (*Kinderhaus*), szpital św. Barbary (*St. Barbara Hospital*), szpital św. Gertrudy (*St. Gertrud Hospital*) oraz Lazarek, czyli Dom Chorych na Ospe (*Lazareth oder Pockenhaus*). Do końca XVII w. powstał jeszcze Szpital na Zapleczu (*Hinterspital*) oraz instytucje paraszpitalne: Dom Pracy Przymusowej (*Zuchthaus*) oraz Dom Dobroczynności i Sierot (*Spend- und Waisenhaus*), a tuż pod miastem szpital bonifratrów ulokowany w Starych Szkotach².

² Najważniejsze prace na temat gdańskiego szpitalnictwa i dobroczynności w okresie nowożytnym opublikowane po 1945 r. to: S. Sokół, *Medycyna w Gdańsku w dobie odrodzenia*, Wrocław 1960, s. 227-239; K. Bilikiewiczowa, *Collectanea ex Senatus consultis. Wyciągi z uchwał Rady m. Gdańska z lat 1604-1730 zawierające materiały do dziejów medycyny*, „Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, 1961, z. 5, s. 3-41; S. Porębowicz, *Szkic historyczny z dziejów opieki społecznej i szpitalnej w Gdańsku*, „Szpitalnictwo Polskie” 1964, nr 3, s. 127-134; S. Sokół, *Rzut oka na rozwój szpitalnictwa w dawnym Gdańsku*, [w:] *Pamiętnik XX-lecia Szpitala Wojewódzkiego im. M. Kopernika w Gdańsku*, Gdańsk 1966, s. 7-12; S. Porębowicz, *Samopomoc społeczna oraz szpital cechowy żeglarzy p.w. św. Jakuba w Gdańsku*, „Szpitalnictwo Polskie” 1970, nr 1, s. 19-25; E. Sieńkowski, *Ochrona zdrowia i opieka społeczna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, „Annales Academiae Medicae Gedanensis”, t. 4, 1974, s. 557-565; A. Drygas, *Krótki przyczynek do dawnych dziejów kościoła i szpitala pod wezwaniem św. Elżbiety w Gdańsku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, t. 50, 1987, nr 4, s. 513-526; Z. Kropidłowski, *Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI-XVIII wieku*, Gdańsk 1992; M. Bogucka, *Organizacja szpitalnictwa w Gdańsku w XVI-XVII wieku*, [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998, s. 145-154; Z. Kropidłowski, *Organizacja dzieł miłosierdzia chrześcijańskiego w Gdańsku w XVI-XVIII w.*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999, s. 139-160. A. Szarszewski, *Szpital i kościół św. Jakuba w Gdańsku. Zarys historyczny*, Toruń 1999; tenże, *Ordynacje i statuty szpitali gdańskich XV-XIX w.*, Toruń 2004; tenże, *Najstarsze księgi rachunkowe szpitali gdańskich. Księga rachunkowa szpitala Bożego Ciała (l. 1580-1581), księga rachunkowa zjednoczonych szpitali św. Ducha i św. Elżbiety*

Poza istnieniem dobrze udokumentowanych fundacji szpitalnych, z okresu do 1517 r., zachowały się pojedyncze informacje o udzielaniu wsparcia osobom potrzebującym³. Ważną rolę w tych działaniach pełniły różnego rodzaju bractwa, skupione przy kościołach, kaplicach, gildie i cechy oraz bractwa w Dworze Artusa. Jednakże trudno oszacować w jakim stopniu pomoc materialna udzielana przez nie realnie wspierała potrzebujących, wśród których należy wyróżnić następujące grupy osób wymagających pomocy socjalnej:

- ubodzy nieposiadający stałego miejsca zamieszkania;
- ubodzy posiadający jakieś lokum (*Hausarmen*);
- wdowy;
- sieroty;
- osoby przewlekle chore i/lub niepełnosprawne;
- osoby w wieku podeszłym, nie posiadające wsparcia rodziny.

(l. 1585+1593), Toruń 2005; tenże, *Ordynacje i instrukcje szpitala św. Łazarza, Szpitala na Zapleczu oraz Domu dla Chorych Zakaźnie w Gdańsku XVII-XVIII w.*, Toruń 2005; tenże, *Lazaret czyli dom dla ospowatych: krótka historia o wytwórcach trumien, cyruliku i jego Czeladniku*, „*Annales Academiae Medicae Gedanensis*”, t. 35, 2005, supl. 9, s. 245-254; tenże, *Opieka nad osobami upośledzonymi umysłowo i chorymi psychicznie w gdańskim szpitalu św. Łazarza (lazarecie) od XVI w. do XVIII w.*, „*Annales Academiae Medicae Gedanensis*”, t. 35, 2005, s. 199-205; tenże, *Zjawisko szpitala miejskiego w XIV-XVIII w. na przykładzie fundacji szpitalnych Gdańska*, „*Annales Academiae Medicae Gedanensis*”, t. 35, 2005, supl. 9, s. 137-158; tenże, *Sprawy szpitali i sierocińców w aktach prawnych Rady Miasta Gdańska XVI-XVIII w.*, Toruń 2006; tenże, M. Bogotko-Szarszewska, *Imago mundi pauperum. Dom Dobroczynności w Gdańsku według Johanna Jacoba Freyabenta i Samuela Donneta*, Toruń 2006; A. Szarszewski, *Proces medykalizacji szpitali gdańskich, aspekty socjalne, prawne i ekonomiczne (1755-1874)*, Gdańsk 2007; tenże, *Życie codzienne w szpitalu św. Jakuba w Gdańsku w XVI-XVIII w.*, [w:] *Szpital i kościół św. Jakuba. 600 lat fundacji gildii szyprów w Gdańsku*, red. A. Sroka, Toruń 2009, s. 200-240; A. Szarszewski, *Die vereinigten Spitäler zum Heiligen Geist und zu St. Elisabeth in Gdańsk/Danzig am Ende des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit. Sources for the History of Hospitals in Medieval and Early Modern Europe*, hrsg. M. Scheutz, A. Sommerlechner, H. Weigl, A. S. Weiss, Wien 2010, s. 581-606; A. Szarszewski, *Lekarzy czujne oczy. Medykalizacja w Gdańsku doby oświecenia*, „*Klio*” 2010, nr 15, s. 59-93; P. Samół, *Kościół i szpital w topografii Młodego Miasta Gdańska*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprów w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 65-90; S. Kościelak, *Kościół i szpital św. Jakuba wobec reformacji. Przemiany w funkcjonowaniu instytucji opiekuńczej w protestanckim Gdańsku*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago*, dz. cyt., s. 91-108; A. Szarszewski, *Księgi kościelne jako źródło do badań dziejów fundacji szpitalnych*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago*, dz. cyt., s. 111-126.

³ R. Kubicki, *W trosce o zbawienie – testamenty kupców Gdańska i Elbląga z drugiej połowy XV i początku XVI wieku*, „*Przegląd Zachodniopomorski*”, z. 1, 2016, s. 111-128.

Jednym z bardziej spektakularnych przykładów mogą być zapisy związane z okolicznościami powstania szpitala św. Gertrudy w XIV w., ulokowanego na lewym brzegu Kanału Raduni, naprzeciwko Bramy Długoulicznej⁴. Pierwotnie do tego celu mogła służyć tamtejsza kaplica cmentarna, funkcjonująca w czasie panowania zarazy oraz przeznaczona dla skazańców i zmarłych w podróży, którą następnie przekształcono w kościół. Świadczyłby o tym zapis w księdze gruntowej, obejmującej m.in. Przedmieście (*Vorstadt*), gdzie znajdują się niedatowane zapisy: *Ciuitas ad vsum pauper[um] languentiu[m] in Cimiter[i]o b[ea]te Gertrud[is]*⁵ oraz *Ciuitas ad vsum pauper[um] in cimiter[i]o b[ea]te Gertrud[is]*⁶. Prawdopodobnie chodzi tu o dość luźno ze sobą powiązaną grupę ubogich, mieszkających na cmentarzu św. Gertrudy, poza murami miasta (*extra muros*). Przeganiani na noc poza granice Gdańska, wracali nazajutrz to po, aby żebrać pod bramami albo w innych punktach tkanki miejskiej. Prawdopodobnie dla tej grupy założono szpital poza murami, dający schronienie także podróżnym⁷. Zachowały się dwa zapisy z 1399 r., wskazujące na obecność chorych przy fundacji św. Gertrudy, którymi się tam opiekowano⁸. Może chodzić tu o fundację na rzecz chorych ludzi w drodze, lecz nie otrzymujących jeszcze zinstytucjonalizowanej opieki szpitalnej. Innym przykładem jest powstała przed 1390 r. gildia ubogich (*Elendengilde*), posiadająca Dwór Ubogich (*Elendenhof*), który później stał się zaczątkiem szpitala św. Elżbiety⁹.

Należy podkreślić, że dla okresu przedreformacyjnego informacje o organizacji opieki nad potrzebującymi w Gdańsku są wrywkowe¹⁰. Przyjmuje się, że obowiązywał klasyczny schemat znany z niemal całej ówczesnej Europy chrześcijańskiej, w którym podstawowymi jednostkami dobroczynnymi były instytucje kościelne, wspomagane przez bractwa, najczęściej religijne, rzadziej

⁴ Szczegółowo na ten temat: A. Szarszewski, *Patrocinia średniowiecznych szpitali gdańskich*, [w:] *Kaci, święci, templariusze. Studia z dziejów średniowiecza*, t. 14, red. B. Śliwiński, Malbork 2008, s. 327-399; w latach 2014-2017 trwały badania archeologiczne na Targu Siennym, które przyniosły nowe informacje na temat szpitala św. Gertrudy, jednak do tej pory nie zostały opublikowane.

⁵ Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej cyt.: APG], sygn. 300,32/3, k. 55v.

⁶ APG, sygn. 300,32/3, k. 61v.

⁷ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig in 4 Bänden*, Bd. 1, Danzig 1913, s. 89, 172.

⁸ APG, sygn. 300,32/1, k. 69r.

⁹ A. Drygas, *Krótki przyczynek*, art. cyt., s. 519–520.

¹⁰ Z okresu tego zachowała się tylko jedna ordynacja gdańska z 1458 r. wydana dla szpitala św. Jakuba: APG, sygn. 300,61/67, s. 2-11; jej tekst opublikowano w: A. Szarszewski, *Szpital i kościół*, dz. cyt., s. 163-166; A. Szarszewski, *Ordynacje i statuty*, dz. cyt., s. 15-24.

świeckie. Brak jest natomiast namacalnych dowodów na istnienie bardziej zorganizowanej pomocy ze strony gdańskiej gminy miejskiej. Sytuacja ta miała ulec zmianie z chwilą zetknięcia się Gdańska z ideami Marcina Lutra¹¹.

Pierwsze zarządzenie gdańskiej Rady, które tradycyjnie wiąże się z przemianami społecznymi i religijnymi, pochodzi z 1525 r.¹² Najważniejszymi jego postanowieniami były: przejście szpitali gdańskich przez gminę i zmiana systemu zarządzania, w tym ustalenie podległości ich zarządu tzw. panom szpitalnym (*Hospitalar-Herren*) i Radzie oraz centralizacja dobroczynności miejskiej, m.in. poprzez stworzenie tzw. skarbon bożych (*Gotteskasten*). Z późniejszej ordynacji, z 1610 r., wynika, że funkcjonowały one w pięciu kościołach: Mariackim, św. Jana, św. Bartłomieja, św. Katarzyny i św. Piotra i Pawła¹³. Skarbonami opiekowali się tzw. zarządcy skarbon bożych (*Vorstände des Gotteskastens*), ustanawiani przez Radę Miejską. W okresie późniejszym, grono tych osób weszło w skład powstałego Urzędu Dobroczynnego (*Spendamt*), zaś zarządzający zostali prowizorami Urzędu Dobroczynności (*Vorsteher des Spendamt*) lub prowizorami ubogich (*Provisores der Armen*). Do ich obowiązków należało m.in. opłacanie kaznodziejów z kościołów po to, aby z ambon nakłaniali wiernych do ofiarności na rzecz ubogich.

Ważnym elementem agitacyjnym były tzw. tablice jałmużnicze, z których jedna zachowała się w kościele Mariackim¹⁴, a druga, pochodząca z niezidentyfikowanej świątyni, znajduje się obecnie w kościele św. Trójcy (wzorowana na wykonanej w 1607 r. przez Antona Möllera tablicy kościoła Mariackiego).

Drugim ważnym aktem prawnym reorganizującym dobroczynność miejską stała się ordynacja ubogich wydana w 1551 r.¹⁵ Dokument przede wszystkim regulował zasady udzielania pomocy materialnej żebrakom oraz ubogim.

---

¹¹ Ostatnio o początkach Reformacji w Gdańsku pisał: S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 34-44; tenże, *Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początku XIX wieku*, [w:] *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 1, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 65-70.

¹² Tekst tego dokumentu opublikowano w: H. Freytag, *Zwei Danziger Armenordnungen des sechzehnten Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsverein”, 1899, H. 39, s. 119-122; został on omówiony również w: Z. Kropidłowski, *Formy opieki*, dz. cyt., s. 26-28; A. Szarszewski, *Sprawy szpitali*, dz. cyt., s. 57-58.

¹³ Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska (dalej cyt.: PANBG), sygn. Ms Ortm, fol. 76, s. 40-57.

¹⁴ O tym zabytku: T. Labuda, „*Tablica Jałmużnicza*” Antoniego Möllera z kościoła Mariackiego w Gdańsku. *Problemy ikonograficzne*, „Gdańskie Studia Muzealne”, t. 3, 1981, s. 141-155 oraz 373-380.

¹⁵ PANBG, sygn. od 5717, 8°, k. 1; H. Freytag, dz. cyt., s. 122-130.

Zatwierdzona została instytucja wójta żebraczego (*Bettel-Vogt*). Zgodnie z ordynacją wyznaczono ośmiu takich funkcjonariuszy. Na obszarze gdańskiego Prawego Miasta działało trzech wójtów, utrzymywanych przez zjednoczone szpitale św. Ducha i św. Elżbiety oraz jeden wspierany przez szpital św. Jakuba. Na obszarze Starego Miasta działali zaś wójtowie utrzymywani przez szpital Wszystkich Aniołów Bożych i przez Lazaret, z kolei na Przedmieściu dwóch kolejnych, opłacanych przez szpitale św. Gertrudy i św. Barbary. Wójtom żebraczym przysługiwał na dzień św. Michała (29 września) roczny deputat, na który składały się: koszula, spodnie, buty i kaftan. Do ich obowiązków należało przepędzanie obcych żebraków, nadzorowanie żebraków miejskich, wymierzanie kar w przypadkach wykroczeń (chłosta, toczenie w beczce). Za każdego doprowadzonego do więzienia wójt żebraczy otrzymywał jeden szeląg, za każdego ubogiego zanieśionego do grobu, jak i za każdego chorego przyprowadzonego do szpitala, osiem szelągów; a za wymierzenie kary toczenia w beczce dziesięć groszy.

Do sprawy utrzymania osób odpowiedzialnych za utrzymanie porządku wśród ubogich powracano jeszcze kilkakrotnie, m.in. w 1656 r. Musiały zdarzyć się wówczas nieznane spory kompetencyjne między poszczególnymi szpitalami, skoro Rada, powołując się na ordynację z 1551 r., postanowiła, że należy kontynuować zwyczaj utrzymywania trzech wójtów przez zjednoczone szpitale św. Ducha i św. Elżbiety, a jednego przez Lazaret¹⁶.

Zezwolenie na zebranie na ulicach Gdańska, w myśl ordynacji z 1551 r., otrzymywali jedynie ci ubodzy, którzy sami nie mogli się utrzymywać. Stworzone zostały rejestry żebraków, w oparciu o które wydawano specjalne odznaki, upoważniające do żebrania. Co piątek, o godzinie ósmej rano, winni byli zbierać się w kościele św. Ducha, gdzie wójtowie mieli ich nakłaniać do bogobojnego życia. Wyznaczono także szereg innych świątyń, w których wygłaszano specjalne kazania dla ubogich. Co pół roku każdy z żebraków miał być egzaminowany ze znajomości podstawowych modlitw. W razie braków w edukacji religijnej osobie takiej odbierano odznakę.

Ten zapis ordynacji z 1551 r. otwiera szereg postanowień penalizacyjnych. Osiem dni więzienia groziło za sprzedanie odznaki. Za zachowanie sprzeczne z obyczajami wymierzano niesprecyzowaną karą zwyczajową. Za wzgardzenie pożywieniem przewidziano relegowanie żebraka z miasta, z dodatkową karą toczenia w beczce, podobnie jak za wzgardzenie pomocą medyczną lub symulowanie ataków padaczki czy innych chorób. Toczenie w beczce przewidziano też dla obcych żebrzących w mieście bez pozwolenia.

¹⁶ APG, sygn. 300,R/Rr,1, s. 144; streszczenie dokumentu w: A. Szarszewski, *Sprawy szpitali*, dz. cyt., s. 109-110.

Relegowanie poza mury groziło ponadto chorym na choroby weneryczne, którzy mimo wyleczenia ponownie popadali w „grzeszne nalogi”.

Następną grupą objętą przepisami ordynacji byli ubodzy posiadający własne rodziny, którzy nie mogli lub wstydzić się żebrać. Podlegali oni spisowi uaktualnianemu co pół roku. Do tego zadania wyznaczono osobnego prowizora, którego obowiązkiem było sprawdzanie wiarygodności danych spisu oraz – w przypadku pozytywnej weryfikacji – wręczenie stosownej odznaki.

Osobne przepisy dotyczyły ubogich przyjmowanych do szpitali. Uznano, że nie powinno się hospitalizować biednych dla korzyści czy za pieniądze. Jeśli prowizorzy znaleźli wolne miejsca w którymś ze szpitali, zobowiązani byli zgłosić to prowizorom kasy ubogich, ci zaś mieli wyznaczać na nie potrzebującego. Dla osób, które nie mogły być hospitalizowane z powodu braku miejsca, wyznaczano zapomogę w wysokości co najmniej dwóch grzywien na kwartał.

Kolejną grupę stanowili obywatele innych miast, którzy zachorowali w trakcie pobytu w Gdańsku. Według ordynacji z 1551 r. zasadniczo winni oni być przyjmowani do szpitala, a w przypadku braku miejsca obowiązek finansowania leczenia spoczywał na prowizorach kasy ubogich. Jeśli była to osoba bardzo biedna, mogła uzyskać prawo do żebrania na ulicach Gdańska, jednak jej odznaka miała się różnić od tych, które nosili żebracy z miasta.

Dobroczynność miejska obejmowała również opiekę cyrulicką, przy czym wprowadzono szereg przepisów mających na celu uniemożliwienie korzystania z niej przez osoby nieupoważnione, głównie obcych żebraków.

Ordynacja z 1551 r. zawierała ponadto postanowienia umowy pomiędzy prowizorami szpitali i prowizorami kas ubogich, w której postanowiono, że do szpitali św. Ducha, św. Gertrudy oraz do szpitala Wszystkich Aniołów Bożych będą przyjmowani starzy, zdrowi ludzie; do szpitala św. Elżbiety wszyscy cierpiący, jak to określono, na choroby naturalne; do Lazaretu zarówno ubodzy chorzy na choroby weneryczne, z ciężkimi chorobami, chorzy psychicznie, upośledzeni umysłowo, jak i chorzy zakaźnie; do szpitala św. Barbary chorzy Polacy oraz chorzy dotknięci chorobami budzącymi odrazę; do szpitala św. Jakuba wszyscy marynarze, jak i osoby, które zachorowały na morzu. Prowizorzy tychże szpitali zobowiązani byli wynajdywać wolne miejsca w swoich zakładach oraz zgłaszać je zarządcom kas ubogich, ci zaś, zgodnie z prawem, mieli zapelniać je komornikami. Każdy obywatel miasta, wezwany przez Radę do pełnienia funkcji prowizora ubogich i kasy ubogich, miał sprawować ją przez trzy lata, a następnie przysługiwało mu prawo do zaproponowania swego następcy. W przypadku, gdy osoba wybrana na prowizora kasy ubogich,

nie chciała objąć tego urzędu, zobowiązana była wpłacić na jej rzecz sto pięćdziesiąt grzywien.

Ordynacja regulowała ponadto zasady funkcjonowania kas ubogich znajdujących się w kościołach. Do ich kontrolowania wyznaczono czterech godnych zaufania obywateli, w tym dwóch duchownych i dwóch ludzi świeckich, opróżniających skarbony raz na kwartał. To oni stali się zaczątkiem ważnej instytucji dobroczynnej protestanckiego Gdańska – Urzędu Dobroczynności.

Obie ordynacje, zarówno powstała w 1525 r., jak i ta napisana w roku 1551, wiele zawdzięczały ideom głoszonym przez Marcina Lutra. Reformator już w 1519 r., wspominając pochodzący ze Starego Testamentu zakaz żebrania, twierdził, że obowiązkiem chrześcijaństwa jest „skończyć z żebractwem”¹⁷. Inspirował się przy tym także słowami św. Pawła: „kto nie pracuje, ten niech i nie je”. W rozprawie z 1520 r., *Do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego*, Luter ponownie wrócił do tego problemu, w słowach: „Jest jedną z najpilniejszych potrzeb, by położono kres wszelkiemu żebractwu w całym chrześcijaństwie. Właściwie nie powinien nikt z chrześcijan chodzić po żebraniu”. Jednocześnie Reformator zgłosił w niej szereg postulatów mających, jego zdaniem, uzdrowić sytuację: „Każde miasto musiałoby swoich ubogich ludzi zaopatrzyć i nie przyjąć żadnego obcego żebraka, niechby się oni nazywali, jakby chcieli, czy byliby to wędrowni bracia lub też żebraczy zakon. Mogłoby każde miasto wyżywić swoich, a gdyby było na to za mało, należałoby też w okolicznych wioskach upomnieć lud, by coś na ten cel dali, bowiem i tak muszą oni żywić wielu włóczęgów i złych lobuzów pod pretekstem żebrania. Wtedy wiedziałoby się też, kto jest rzeczywiście ubogi, a kto nie. Musiałby też być zawiadowca lub opiekun, który by znał tych wszystkich ubogich i zgłaszał radzie lub proboszczowi o tym, czego oni potrzebują lub w jaki sposób najlepszy można by tę sprawę uregulować”¹⁸.

Jednak wytyczne te okazały się zbyt ogólnikowe i w 1522 r. miasto Leisnig wystąpiło do Reformatora o pełniejszą wykładnię powyższych postulatów. Tak powstała ordynacja, w której Luter wskazał, że zsekularyzowane dobra kościelne winny być przekazywane na rzecz ubogich. Propagował on tu pogląd, że skoro u zarania chrześcijaństwa dobra Kościoła były dobrami gminy, to i obecnie gminna kasa winna służyć wszystkim chrześcijanom. Jako inne ważne źródło dochodów dla wspomżenia potrzebujących wymienia

¹⁷ M. Luter, *Sermon über den Wucher*, [w:] *Dr. Martin Luthers Deutsche Schriftem. Theils vollständig, theils in Auszügen*, Bd. 1, hrsg. L.W. Lomler, Gotha 1816, s. 85.

¹⁸ M. Luter, *Do chrześcijańskiej szlachty niemieckiego narodu o ulepszeniu chrześcijańskiego stanu*, tłum. J. Lasota, „Z Problemów Reformacji”, t. 6, 1994, s. 20.

skarby ubogich (*Almußkisten*). Miały być to „dwie skrzynie w których chleb, sery, jaja, mięso i inną żywność i inne zasoby będą umieszczane, jak także jedna lub dwie skarby (*Stock*) do których będą składane pieniądze”¹⁹. Pamiętać przy tym należy, że skarby na datki na rzecz ubogich stawiano w kościołach znacznie wcześniej (*Opferstock*), lecz dysponentem tak pozyskanych funduszy nie była gmina miejska, lecz lokalny Kościół.

Wzorem miasta Leisnig skarby boże powstały w 1525 r. w Hamburgu, w 1531 r. w Lubece i w 1534 r. w Bremie. Gdańsk należał do tych miast, w których skarby boże pojawiły się najwcześniej. Otwieranie ich następowało w obecności specjalnych urzędników wedle określonego ceremoniału i w okolicznościach uregulowanych przepisami prawa. Następnie pozyskane z nich fundusze rozdawano tym potrzebującym, którzy zostali ubogimi „nie ze swojej winy, ale raczej w wyniku niezbadanej woli Boskiej”²⁰.

W dokumentach z epoki pada w tym miejscu określenie *Hausarmen* (dosłownie: ubodzy domowi). Podkreśla to ideę propagowaną przez Lutra, aby oddzielać lub rozróżniać ubogich miejskich od ubogich napływowych. Ta pierwsza grupa (owi *Hausarmen*) to ubodzy posiadający stałe lokum w mieście. Często utożsamiani byli z tzw. ubogimi wstydliwymi, tzn. biedakami, których nędza zazwyczaj była niezawiniona, jednakże wstyd nie pozwalał im żebrnąć²¹. Druga grupa ubogich, którym gmina powinna pomagać, to potrzebujący lokatorzy szpitali. Natomiast ubodzy bez stałego lokum (tzw. luźni ludzie) znaleźli się pod szczególnym obstrzałem ówczesnego prawodawstwa nie tylko w Gdańsku, ale praktycznie rzecz biorąc we wszystkich miastach i krajach protestanckich (potem także katolickich). Niedysyjnacja retoryka, tak protestancka, jak i katolicka, coraz wyraźniej przeciwstawiała ubogich, znajdujących się pod opieką gminy miejskiej (czy lokalnego Kościoła) ludziom walęającym się od miasta do miasta. Wedle rozpowszechnianej propagandy ci drudzy mieli być bezwstydnymi, zawszawionymi żebrakami, wręcz chępiącymi się nędzą; natrętnymi, nie wzdragającymi się przed kradzieżami czy gorszymi zbrodniami, a przy tym rozpustnikami zżeranymi przez choroby weneryczne²².

---

¹⁹ Tamże, s. 19.

²⁰ Tamże, s. 19-20.

²¹ Problem zależności praw ubogich w Gdańsku od idei Lutra został szerzej omówiony w: A. Szarszewski, „*Tablica Jałmużnicza*” Antona Möllera z kościoła mariackiego w Gdańsku. *Spoleczna geneza zabytku*, „*Rocznik Gdański*” 2006, t. 66, s. 85-99.

²² J.L. Vives, *O wspomaganii ubogich albo o niedostatku*, tłum. R. Węsierski, Kraków 1993, s. 12.

Wspomniany wyżej Urząd Dobroczynności, wyłoniony z początkowo nie do końca sformalizowanej grupy czterech prowizorów skarbon bożych, przechodził w następnych latach liczne przeobrażenia. Szczególnie brzemienne w skutkach stało się połączenie, w październiku 1608 r.²³, Urzędu z zarządami trzech innych instytucji dobroczynnych: Lazaretu, Szpitala na Zapleczu i Domu dla Chorych Zakaźnie (*Pestilenzhaus*). Było to pokłosie trwającej od 1602 r., dyskusji wewnątrz Rady Miejskiej co do celowości erygowania zakładu opieki stacjonarnej nad sierotami i ludźmi bez stałego miejsca zamieszkania. Z powodu braku funduszy ograniczono się do stworzenia w 1608 r. Urzędu Dobroczynności w nowej formule. Wydana dlań w 1610 r. ordynacja²⁴ utożsamiała go z prowizorami ubogich domowych (*Vorsteher der Hausarmen*). Nie dziwi więc, że ponownie objęto opieką ubogich miejskich, natomiast obcych po prostu wypędzano. Nadal nie rozwiązano problemu miejskich ubogich, z różnych przyczyn pozbawionych dachu nad głową, a zwłaszcza sierot.

Początek XVII w. to okres, w którym zastanawiano się powszechnie nad możliwościami resocjalizacji osób, które weszły w konflikt z prawem, lecz wciąż miały szanse na powrót do społeczeństwa. Jednym z problemów było finansowanie takich przedsięwzięć. Próbowano go rozwiązać poprzez łączenie resocjalizacji z pracą na rzecz społeczności, która przynosiłaby zysk dla danej instytucji. Skutkiem tego w Europie powstawały w tym okresie liczne instytucje typu *Arbeitshaus*, *Workhouse*, *Spinbuis*, *Raspelbuis* oraz organizacje pokrewne²⁵. Jednym z pierwszych pomysłów realizowania tego typu instytucji na terenie Gdańska było ufundowanie w 1629 r. na terenie Lazaretu Przędzalni (*Spinnhaus*)²⁶. Szybko jednak okazało się to niewystarczające i w 1630 r. powołano do życia samodzielnie funkcjonujący Dom Pracy Przymusowej²⁷.

Następny etap w rozwoju opieki socjalnej w Gdańsku to wyodrębnienie w 1653 r., przez Radę Miejską, osobnego zarządu Urzędu Dobroczynności,

---

²³ PANBG, sygn. Ms Ortm. fol. 76, s. 41.

²⁴ PANBG, sygn. Ms Ortm. fol. 76, s. 41-57.

²⁵ R. Jütte, *Health Care Provision and Poor Relief in Early Modern Hanseatic Towns. Hamburg, Bremen and Lübeck*. [w:] *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*, eds. O. P. Grell, A. Cunningham, London 1997, s. 111, 120-122.

²⁶ APG, sygn. 300,R/Pp,4, s. 161-164.

²⁷ D. Kaczor, *Dom Poprawy (Zuchthaus) w Gdańsku w XVII-XVIII w.*, „Rocznik Gdański”, R. 56, 1996, nr 1, s. 43-63.

wywodzącego się z sześćoosobowego kolegium prowizorskiego²⁸. Jednak dopiero w 1699 r. Urząd uzyskał własny zakład – Dom Dobroczynności i Sierot²⁹. Przez niemal sto lat (do roku 1788) był schronieniem dla ubogich pozbawionych stałego lokum oraz dla starszych sierot. Jego przedstawiciele sprawowali także kuratelę nad swymi pełnoletnimi wychowankami, którym zapewniali pracę. Do ich obowiązków należała także edukacja ubogich dziewcząt, mieszkających poza Domem (*Grane Mädchen*). W roku 1752 dzieci zakładu zostały objęte przywilejem króla polskiego Augusta II, zrównującym dzieci poczęte w grzechu z dziećmi z prawego łoża, jak wcześniej obowiązywało to w Domu Dziecka i Sierot (*Kinder- und Waisenhaus*)³⁰. W drugiej połowie XVIII w. Dom Dobroczynności i Sierot krytykowany był za równoczesne przetrzymywanie pod jednym dachem nieletnich oraz „zdeprawowanych” dorosłych, dlatego ze swej struktury wyodrębnił on Instytut Ubogich (*Armeninstitut*). Jego celem stało się udzielanie wsparcia zwłaszcza biedakom, którzy zamieszkiwali w domach. Stanowiło to wyraz przekonania o wyższości tego rodzaju pomocy nad opieką w zakładach zamkniętych. Pierwotnie Instytut mieścił się w wydzielonej izbie Domu Dobroczynności, a następnie we własnym budynku przy *Am Spendhaus*. Jak widać, znów doszła do głosu idea wspierania przede wszystkim osób posiadających stałe miejsce zamieszkania (*Hausarmen*), choć w tym przypadku nie tyle chodziło o ideę opieki nad „swoimi” ubogimi, ile raczej o kwestie ekonomiczne.

Do ważnych urzędników Urzędu Dobroczynności należeli wzmiankowani już wójtowie żebraczy (*Bettelvögte, Gassenvögte*). Początkowo było ich ośmiu, a od połowy XVII w. wymienia się osiemnastu wójtów żebraczych: ośmiu na Prawym Mieście, trzech na Starym Mieście i trzech na Przedmieściu oraz czterech dla pozostałych obszarów miasta. Wspomniane już obowiązki względem obcych ubogich podkreślane były wielokrotnie w ówczesnych aktach prawnych. Na przykład w latach 1610-1612 Rada Miejska wydała ordynację dla wójtów ze Szpitala na Zapleczu, którzy mieli obchodzić Prawe Miasto, Stare Miasto oraz Przedmieście i sprawdzać, czy jakiś chory nie leży w gnoju lub przed drzwiami. Każdego z takich biedaków musieli wy badać, skąd przybył i na co choruje. Jeśli znaleźliby przy nich jakieś pieniądze, powinni je przekazać

---

²⁸ APG, sygn. 300,R/Rt,1, s. 203-206; PANBG, sygn. Ms 428, k.574v; G. Lengnich podaje nieco późniejszą datę tego zdarzenia: 1655 r., zob.: G. Lengnich, *Jus Publicum Civitatis Gedanensis oder der Stadt Danzig Verfassung und Rechte. Nach der Originalhandschrift des Danziger Stadtarchivs*, hrsg. von O. Günther, Danzig 1900, s. 218.

²⁹ PANBG, sygn. Od 12893,8^o, adl. 1.

³⁰ APG, sygn. 300,D/70, 23; na ten temat, zob.: A. Szarszewski, M. Bogotko-Szarszewska, dz. cyt., s. 88.

szafarce Szpitala na Zapleczu. Gdyby chory zmarł, szafarka musiała pozostawione mienie przekazać zarządowi szpitala. W przypadku zawiadomienia wójtów o tym, iż jakiś chory lub zmarły leży na ulicy, należało interweniować w ciągu godziny. Każdy z wójtów co niedziela udawał się do kościoła i kontrolował, czy zebrane pieniądze trafiały do skarbon kościelnych. Wójtowie prawomiejscy zabierali chorych umyślowo z ulic do cel w Lazarecie, za co z Kamlarii otrzymywali za każdego z nich czterdzieści szelągów. Ponadto byli zobowiązani do kąpania obłąkanych raz na kwartał oraz do czyszczenia ich cel. Wszystkich zmarłych śmiercią gwałtowną, w tym skazańców, mieli zanosić na cmentarz, za co otrzymywali osobną zapłatę³¹. Z innych aktów prawnych dotyczących wójtów żebraczych warto przytoczyć zarządzenie wydane w 1691 r., w którym Rada Miejska postanowiła, aby chore i kalekie osoby, przybywające do Gdańska w czasie Jarmarku Dominikańskiego, były przez wójtów żebraczych przeganiane z miasta, zaś zdrowe i krnąbrne odsyłane do Domu Poprawy. Jedynie osoby nazbyt chore miały być przekazywane do Lazaretu³².

Jak więc widać, począwszy od lat dwudziestych XVI w., w Gdańsku stopniowo poszerzano zakres opieki nad osobami wymagającymi wsparcia. Do niewątpliwych osiągnięć ówczesnej polityki socjalnej Gdańska należało przeniesienie prerogatyw, w tym zakresie, z Kościoła na Radę Miejską. Jednak do słabych stron, obowiązującego do 1793 r., systemu opieki socjalnej należał brak spójnej wizji. Rada Miejska, do której należało prawo patronatu nad instytucjami dobroczynnymi z jednej strony poczuwała się do ich nadzorowania, z drugiej jednak nie prowadziła zbyt aktywnej polityki wspierającej je finansowo. Do wyjątków należało zwalnianie szpitali od tzw. macy, czyli podatku od przemiału zboża, czy też akcyzy piwnej. Czasem, w przypadku perturbacji finansowych, wspierająca rola władz ograniczała się do udzielania światłych rad, takich jak np. porada udzielona w 1674 r. prowizorom szpitala św. Barbary, którzy skarżyli się na brak środków na utrzymanie ubogich. Jedyne, co wówczas Rada miała do zaoferowania zdesperowanemu zarządowi, to zalecenie, aby jeszcze w znacznie większym stopniu zmniejszył liczbę utrzymywanych ubogich. Najczęściej i najbardziej konsekwentnie wydawanymi zarządzeniami legislacyjnymi Rady, dotyczącymi finansowania instytucji dobroczynnych, były zezwolenia na kwestowanie na terenie miasta.

Zresztą także nadzór nad instytucjami dobroczynnymi nie należał do najściślejszych. W efekcie co jakiś czas dochodziło w nich do nadużyć, których

³¹ APG, sygn. 300,R/Pp,4, s. 156-159.

³² APG, sygn. 300,R/O,16, k. 39r.

zapewne daloby się uniknąć, gdyby nadzór nie był sprawowany jedynie okazjonalnie. Już w 1545 r., kiedy zarządy fundacji szpitalnych oskarżane były o niegospodarność, Trzeci Ordynek, reprezentujący interesy pospólstwa, zażądał od Rady zmian³³. Stworzono wówczas organ nadzorczy nad wszystkimi szpitalami, składający się początkowo z dwóch, potem z czterech, tzw. panów szpitalnych (*Hospitals-Herren*). Podlegali oni bezpośrednio Radzie Miejskiej, trzech z nich było kamlarzami [skarbnikami miejskimi – red.], czwarty zaś rajcą³⁴. Jednak okazało się to niewystarczające. Do najpoważniejszego kryzysu doszło w 1721 r. w wyniku nadużyć, wywołanych przez jednego z prowizorów szpitala św. Jakuba. Aby zapobiec powtarzaniu się tego rodzaju sytuacji, Rada powołała nowych panów szpitalnych³⁵, od których oczekiwała szczegółowych relacji. Trudno nazwać ten zabieg efektywnym, skoro już w 1769 r. władze miejskie po raz kolejny zorientowały się, że postanowienia powyższe nie są w ogóle respektowane i ponownie nakazały ściślejszy nadzór³⁶.

Innym istotnym elementem, który należy podkreślić, było przeformułowanie idei wspomagania osób potrzebujących w kontekście podniesienia wartości pracy. Słowa ją sakralizujące – „módl się, pracując” – stały się inspiracją do nałożenia na ubogich obowiązku pracy. Wprawdzie nakaz taki istniał na wiele lat przed Reformacją – czego dobitnym dowodem jest choćby gdańska ordynacja szpitala św. Jakuba z 1458 r.³⁷, nakazująca ubogim utrzymywanym przez fundację odpracowywanie swego utrzymania – jednak zasada ta zaczęła powszechnie obowiązywać po 1517 r. Na przykład w ordynacji ubogich z 1551 r. zapisano obowiązek odpracowania przez nich kosztów poniesionych na ich leczenie przez gdańskie szpitale³⁸. W ordynacjach Lazaretu z lat 1610 i 1629 zawarto przepisy o pracy kobiet³⁹, podobnie w ordynacji zjednoczonych szpitali św. Ducha i św. Elżbiety z 1643 r.⁴⁰ W ordynacji szpitala św. Barbary z 1684 r. podkreślono, że próżniactwo tak u młodych, jak i u starych, jest

---

³³ APG, sygn. 300,10/1 k.5v; P. Simson, *Geschichte*, dz. cyt., Bd. 1, s. 187.

³⁴ APG, sygn. 300,R/LI,1, s. 990-991; G. Lengnich, *Jus publicum*, dz. cyt., s. 205-206; P. Simson, *Geschichte*, dz. cyt., Bd. 2, s. 187-188.

³⁵ APG, sygn. 300,R/Mm,1, s. 75-76.

³⁶ APG, sygn. 300,R/Mm,20d, s. 157-158.

³⁷ APG, sygn. 300,61/67, s. 2-11; tekst opublikowano w: A. Szarszewski, *Szpital i kościół*, dz. cyt., s. 163-166; A. Szarszewski, *Ordynacje i statuty*, dz. cyt., s. 15-24.

³⁸ H. Freytag, dz. cyt., s. 122.

³⁹ PANBG, sygn. Ms.Ortm. fol.76, s. 50; APG, sygn. 300,R/Pp,4 s. 161-164.

⁴⁰ APG, sygn. 300,R/Rr,1, s. 66.

wielką przywarą, z której lęgnie się wszelkie zło. Z tego względu wszyscy mieszkańcy szpitala mieli pilnie pracować, aby przez opieszalność nie wpaść w jeszcze gorsze grzechy⁴¹. Podobne zasady obowiązywały w szpitalu Bożego Ciała⁴². Najpełniej jednak podkreślają to przepisy wydane w 1700 r. przez Radę Miejską dla Domu Dobroczynności i Sierot. We wstępie nawiązano do faktu, iż Gdańsk przepelniony jest miejscowymi i obcymi żebrakami, spośród których wiele osób nie pracuje, a próżniactwo i lenistwo nakłania ich do niegodziwego życia. Z tego powodu Rada Miejska nakazała erygowanie Domu Dobroczynności i Sierot. Miało to sprawić, że młodzi ludzie, często pozbawieni opieki rodziny, nauczą się tam uczciwego zawodu, a dorośli, do tej pory żyjący z żebractwa, będą zarabiać na swe utrzymanie⁴³. Idea ta podtrzymana została także w latach następnych, kiedy Gdańsk znalazł się pod wpływem idei pietystycznych⁴⁴.

Trudno przecenić wpływ idei Reformacji na rozwój opieki socjalnej Gdańska w okresie nowożytnym. Powstaje jednak pytanie: czy poza czynnikami socjoekonomicznymi istniały inne przesłanki na rzecz tego rozwoju? Jest ono istotne zwłaszcza w kontekście zanegowania przez Lutra wartości dobrych uczynków, a więc i takich, które podejmowane są względem osób potrzebujących. Sprawę tę, żywo wówczas dyskutowaną, rozwiązała (przynajmniej dla ortodoksyjnego nurtu luteranizmu) „Formuła Zgody” (*Konkordienformel*) z 1577 r., która zawierała liczne odniesienia do idei wartości dobrych uczynków, m.in.:

„I. Dobre uczynki wyrastają bez wątpienia z prawdziwej wiary (jeśli ta nie jest martwa, lecz żywa) jak owoce z dobrego drzewa. [...]

III. Wierzymy, nauczamy i wyznajemy, iż wszyscy ludzie, zwłaszcza nowo narodzeni i odnowieni przez Ducha Świętego powinni wykonywać dobre uczynki. [...]

⁴¹ APG, sygn. 300,R/Rr,1, s. 83-84.

⁴² E. Keyser, *Die Geschichte des Hospitals zum Heiligen Leichnam in Danzig*, Danzig 1926, s. 15-16.

⁴³ PANBG, sygn. Od 12893,8^o, adl. 1; szerzej na temat pracy w kontekście dobroczynności miejskiej: A. Szarszewski, M. Bogotko-Szarszewska, dz. cyt., s. 47-72.

⁴⁴ C. Hinrichs, *Preußentum und Pietismus. Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*, Göttingen 1971, s. 333; S. Salmonowicz, *Pietyzm na Pomorzu Polskim oraz w Wielkopolsce w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, R. 27, 1979, nr 2, s. 95-105.

VII [...] Wolny duch człowieka czyni dobrze nie z lęku przed karą, jak sługa, lecz z umiłowania sprawiedliwości, okazując należne posłuszeństwo jak dzieci (Rz 8,15)⁴⁵.

Zmiany w systemie dobroczynności w Gdańsku, jakie nastąpiły pod wpływem Reformacji, oczywiście nie rozwiązały trapiących miasto trudności socjalnych. Jednakże należy pamiętać, że to właśnie wówczas pojawiły się załączki nowoczesnych idei, w myśl których problem wspomagania osób potrzebujących jest problemem całej społeczności. Najbogatsze i największe miasto Rzeczypospolitej stworzyło więc system opieki socjalnej oparty o wyspecjalizowane instytucje. System ten wprawdzie nie zdołał podolać całemu ciężarowi obowiązków względem osób chorych, biednych, opuszczonych, kalekich, sierot i wdów, jednak biorąc po uwagę ówczesne realia, najprawdopodobniej stanowił jedyny wówczas, rokujący na możliwość realizacji swoich szlachetnych założeń, program.

Bibliografia

1. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG) sygn. 300,10/1;
2. APG sygn. 300,32/1;
3. APG sygn. 300,32/3;
4. APG sygn. 300,61/67;
5. APG sygn. 300,D/70, 231;
6. APG sygn. 300,R/L1,1;
7. APG sygn. 300,R/Mm,1;
8. APG sygn. 300,R/Mm,20d;
9. APG sygn. 300,R/O,16;
10. APG sygn. 300,R/Pp,4;
11. APG sygn. 300,R/Rr,1.
12. Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska (PAN BG) sygn. Ms 428;
13. PAN BG sygn. Ms Ortm, fol. 76;
14. PAN BG sygn. Od 5717, 8°;
15. PAN BG sygn. Od 12893,8°, adl. 1.
16. Bilikiewiczowa K., *Collectanea ex Senatus consultis. Wyciągi z uchwał Rady m. Gdańska z lat 1604-1730 zawierające materiały do dziejów medycyny*, „Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, 1961, z. 5, s. 3-41.
17. Bogucka M., *Organizacja szpitalnictwa w Gdańsku w XVI-XVII wieku*, [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998.

---

⁴⁵http://diec.warszawska.luteranie.pl/pobierz/Formu%C5%82a_Zgody_z_1577%20r.pdf
[dostęp: 20.04.2018].

18. Drygas A., *Krótki przyczynek do dawnych dziejów kościoła i szpitala pod wezwaniem św. Elżbiety w Gdańsku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, t. 50, 1987, nr 4, s. 513-526.
19. Freytag H., *Zwei Danziger Armenordnungen des sechzehnten Jahrhunderts*. „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsverein” 1899, H. 39, s. 99-130.
20. Hinrichs C., *Preußentum und Pietismus. Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiössoziale Reformbewegung*, Göttingen 1971.
21. <http://diec.warszawska.luteranie.pl/pobierz/Formu%C5%82a_Zgody_z_1577%20r.pdf>; [dostęp 20.04.2018].
22. Jütte R., *Health Care Provision and Poor Relief in Early Modern Hanseatic Towns. Hamburg, Bremen and Lübeck*. [w:] *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500–1700*, red. O.P. Grell, A. Cunningham, London 1997.
23. Kaczor D., *Dom Poprawy (Zuchthaus) w Gdańsku w XVII-XVIII w.*, „Rocznik Gdański”, R. 56, 1996, nr 1, s. 43-63.
24. Keyser E., *Die Geschichte des Hospitals zum Heiligen Leichnam in Danzig*, Danzig 1926.
25. Kościelak S., *Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początku XIX wieku*, [w:] *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutera*, t. 1, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017.
26. Kościelak S., *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012.
27. Kościelak S., *Kościół i szpital św. Jakuba wobec reformacji. Przemiany w funkcjonowaniu instytucji opiekuńczej w protestanckim Gdańsku*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015.
28. Kropidłowski Z., *Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI-XVIII wieku*, Gdańsk 1992.
29. Kropidłowski Z., *Organizacja dzieł miłosierdzia chrześcijańskiego w Gdańsku w XVI-XVIII w.*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999.
30. Kubicki R., *W trosce o zbawienie – testamenty kupców Gdańska i Elbląga z drugiej połowy XV i początku XVI wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2016, z. 1, s. 111-128.
31. Labuda T., „*Tablica Jałmużnicza*” Antoniego Möllera z kościoła Mariackiego w Gdańsku. *Problemy ikonograficzne*, „Gdańskie Studia Muzealne”, t. 3, 1981, ss. 141-155, 373-380.
32. Lengnich G., *Jus Publicum Civitatis Gedanensis oder der Stadt Danzig Verfassung und Rechte. Nach der Originalhandschrift des Danziger Stadtarchivs*, red. von O. Günther, Danzig 1900.
33. Luter M., *Do chrześcijańskiej szlachty niemieckiego narodu o ulepszeniu chrześcijańskiego stanu*, tłum. J. Lasota, „Z Problemów Reformacji”, t. 6, 1994, s. 153-192.
34. Luter M., *Sermon über den Wucher*, [w:] *Dr. Martin Luthers Deutsche Schriften. Theils vollständig, theils in Auszügen*, t. 1, red. von L.W. Lomler, Gotha 1816.

35. Porębowicz S., *Samopomoc społeczna oraz szpital cechowy żeglarzy p.w. św. Jakuba w Gdańsku*, „Szpitalnictwo Polskie”, nr 1, 1970, s. 19-25.
36. Porębowicz S., *Szkic historyczny z dziejów opieki społecznej i szpitalnej w Gdańsku*, „Szpitalnictwo Polskie”, nr 3, 1964, s. 127-134.
37. Salmonowicz S., *Pietyzm na Pomorzu Polskim oraz w Wielkopolsce w pierwszej połowie XVIII wieku*. „Roczniki Humanistyczne”, R. 27, 1979, nr 2, s. 95-105.
38. Samól P., *Kościoty i szpitale w topografii Młodego Miasta Gdańska*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015.
39. Sieńkowski E., *Ochrona zdrowia i opieka społeczna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, „Annales Academiae Medicae Gedanensis”, t. 4, 1974, s. 557-565.
40. Simson P., *Geschichte der Stadt Danzig in 4 Bänden*, t. 1, Danzig 1913.
41. Sokół S., *Medycyna w Gdańsku w dobie odrodzenia*, Wrocław 1960.
42. Sokół S., *Rzut oka na rozwój szpitalnictwa w dawnym Gdańsku*, [w:] *Pamiętnik XX-lecia Szpitala Wojewódzkiego im. M. Kopernika w Gdańsku*, Gdańsk 1966.
43. Szarszewski A., *Die vereinigten Spitäler zum Heiligen Geist und zu St. Elisabeth in Gdańsk/Danzig am Ende des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit. Sources for the History of Hospitals in Medieval and Early Modern Europe*, red. M. Scheutz, A. Sommerlechner, H. Weigl, A. S. Weiss, Wien 2010.
44. Szarszewski A., Bogotko-Szarszewska M., *Imago mundi pauperum. Dom Dobroczynności w Gdańsku według Johanna Jacoba Freyabenta i Samuela Donneta*, Toruń 2006.
45. Szarszewski A., *Księgi kościelne jako źródło do badań dziejów fundacji szpitalnych*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015.
46. Szarszewski A., *Lazaret czyli dom dla ospowatych: krótka historia o wytwórcach trumien, cyruliku i jego czeladniku*, „Annales Academiae Medicae Gedanensis”, t. 35, 2005, supl. 9, s. 245-254.
47. Szarszewski A., *Lekarzy czujne oczy. Medykalizacja w Gdańsku doby oświecenia*, „Klio”, 2010, nr 15, s. 59-93.
48. Szarszewski A., *Najstarsze księgi rachunkowe szpitali gdańskich. Księga rachunkowa szpitala Bożego Ciała (l. 1580-1581), księga rachunkowa zjednoczonych szpitali św. Ducha i św. Elżbiety (l. 1585-1593)*, Toruń 2005.
49. Szarszewski A., *Opieka nad osobami upośledzonymi umysłowo i chorymi psychicznie w gdańskim szpitalu św. Łazarza (lazarecie) od XVI w. do XVIII w.*, „Annales Academiae Medicae Gedanensis”, t. 35, 2005, s. 199-205.
50. Szarszewski A., *Ordynacje i instrukcje szpitala św. Łazarza, Szpitala na Zapleczu oraz Domu dla Chorych Zakaźnie w Gdańsku XVII-XVIII w.*, Toruń 2005.
51. Szarszewski A., *Ordynacje i statuty szpitali gdańskich XV-XIX w.*, Toruń 2004.
52. Szarszewski A., *Patrocinia średniowiecznych szpitali gdańskich*. [w:] *Kaci, święci, templariusze. Studia z dziejów średniowiecza*, t. 14, red. B. Śliwiński, Malbork 2008.

53. Szarszewski A., *Proces medykalizacji szpitali gdańskich, aspekty socjalne, prawne i ekonomiczne (1755-1874)*, Gdańsk 2007.
54. Szarszewski A., *Sprawy szpitali i sierocińców w aktach prawnych Rady Miasta Gdańska XVI-XVIII w.*, Toruń 2006.
55. Szarszewski A., *Szpital i kościół św. Jakuba w Gdańsku. Zarys historyczny*, Toruń 1999.
56. Szarszewski A., „*Tablica Jałmużnicza*” Antona Möllera z kościoła mariackiego w Gdańsku. *Spółeczna geneza zabytku*, „*Rocznik Gdański*”, t. 66, 2006, s. 85-99.
57. Szarszewski A., *Życie codzienne w szpitalu św. Jakuba w Gdańsku w XVI-XVIII w.*, [w:] *Szpital i kościół św. Jakuba. 600 lat fundacji gildii szyprow w Gdańsku*, red. A. Sroka, Toruń 2009.
58. Vives J.L., *O wspomaganiu ubogich albo o niedostatku*, tłum. R. Węsierski, Kraków 1993.

Adam Szarszewski, (ur. 1962 r.) doktor nauk medycznych, doktor habilitowany nauk humanistycznych. Obecnie kierownik Zakładu Historii i Filozofii Nauk Medycznych Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego. Zainteresowania badawcze w dziedzinie historii: dzieje medycyny gdańskiej, historia etyki w medycynie, historia szpitalnictwa europejskiego.

Piotr Paluchowski, (ur. 1982 r.) doktor nauk humanistycznych o specjalności historia nowożytna. Zatrudniony jako adiunkt w Zakładzie Historii i Filozofii Nauk Medycznych Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego. Zainteresowania badawcze koncentruje na zagadnieniach: gdański rynek czytelnicy w XVII-XVIII w. (m. in. gazety drukowane, kalendarze), medycyna pomorska okresu nowożytnego (do końca XVIII wieku), dzieje oświecenia.